

Корупція як компенсація патології суспільних відносин

Михайло Васильович Романов*

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
Харків, Україна

*e-mail: rmih@ukr.net

Анотація

Статтю присвячено формулюванню нової гіпотези про сутність корупції як механізму і результату компенсації патології суспільного життя. Зазначається, що сучасні наукові дослідження розглядають корупцію не комплексно і системно, а в окремих її аспектах, зазвичай в управлінському та правовому. При цьому не враховуються її психологічні витоки та особливості корупційної поведінки. Метою статті є пошук перспективних напрямків дослідження корупції, що необхідно для ефективної протидії цьому явищу, а її актуальність обумовлена можливістю визначення шляхів запобігання корупції на основі аналізу причин корупційної поведінки. У ході дослідження виявлено, що реформи, спрямовані на запобігання корупції, зменшують корупцію, але вирішального впливу на неї не мають. У зв'язку з цим розглянуто особливості корупційної поведінки та зроблено висновок, що саме в механізмах, які її породжують, і необхідно шукати причини корупції. Водночас аналіз психологічних факторів корупційної поведінки засвідчив, що вони не є самостійними й не можуть розглядатися як безпосередня причина такої поведінки. Психологічні характеристики, такі як потреба в моральному перегляді індивідуальних цінностей і пошук збудження у виконуваний роботі, чітко вказують на наявність протиріч або навіть патологій на більш глибокому рівні. Враховуючи високу поширеність корупції, зроблено висновок, що ці патології є не індивідуальними, а виступають як системні проблеми суспільного життя. А оскільки проблеми не вирішуються, то корупція є своєрідною компенсацією, вирішенням цих проблем. Сформульовано перспективні напрями вивчення корупції, необхідні для ефективної протидії цьому явищу. Доведено можливість визначення нових напрямів запобігання корупції на підставі перегляду причин корупційної поведінки. Визначено основні психічні особливості корупційної поведінки та наслідки, які вони породжують. Зроблено висновок, що корупція має компенсаторну природу та є своєрідним індикатором стану суспільних відносин й існуючих в них проблем. Вона вказує на ті сфери життєдіяльності суспільства та окремих його членів, що потребують вивчення, перегляду та корекції.

Ключові слова: корупція; суспільна патологія; компенсація психічних станів; компенсаторні механізми.

Corruption as Compensation for Pathology of Social Relations

Mykhailo V. Romanov*

Yaroslav Mudryi National Law University

Kharkiv, Ukraine

*e-mail: rmih@ukr.net

Abstract

The article is devoted to formulation of a new hypothesis about the essence of corruption as a mechanism and result of compensation of pathology of public life. It is noted that modern scientific research does not consider corruption comprehensively and systematically, but in its individual aspects. As a rule, the managerial and legal. Does not take into account its psychological origins and features of corrupt behavior. The article is aimed at formulating promising directions for the study of corruption, necessary for effective counteraction of this phenomenon. The relevance of the article is due to the possibility of identification of new directions of corruption prevention on the basis of revision of the causes of corrupt conduct. Reforms to prevent corruption have been found to reduce corruption but have not had a decisive impact on corruption. In this regard, the author examines the characteristics of corrupt behaviour and concludes that it is in the mechanisms that give rise to it and it is necessary to look for the causes of corruption. However, in considering the psychological factors of corrupt behaviour, the author concludes that they are not independent and cannot be considered as a direct cause. Psychological characteristics, such as the need for moral revisions of individual values and the search for excitement in the work performed, clearly indicate the presence of contradictions or even pathologies at a deeper level. Given the high incidence of corruption, the author concludes that these pathologies are not individual, but rather indicative of systemic problems of social life. And since problems are not solved, corruption is a kind of compensation, a solution to these problems. It formulates the conclusion, according to which corruption has a compensatory nature and is a unique indicator of the state of social relations and existing problems in them. It points to areas of society and individual members that require study, revision and correction. This approach makes it possible to understand that the direct preventive impact on corruption will not give stable qualitative results, because by influencing corruption we will influence the consequences. At the same time, the reasons will remain untouchable.

Key words: corruption; social pathology; compensation of mental conditions; compensatory mechanisms.

Вступ

Сьогодні є безсумнівним, що корупція являє собою соціальний феномен, саме існування якого ставить діяльність із запобігання цьому явищу під велике питання. Ця теза, безумовно, не повинна сприйматись як заклик до того, щоб зупинити розумну протидію корупції. Формулюючи вказану тезу, ми хотіли одразу визначити проблему в повному її масштабі. Основною частиною цієї проблеми, на нашу думку, є саме відзначення того, що цілісність феномену корупції заперечує можливість розмежування соціальної реальності корупції на два табори: ті, хто вчиняють корупційний акт, і ті, хто запобігає та попереджує таким актам.

Акцентуючи увагу на цілісності феномену корупції, підкреслимо, що наукові підходи до неї завжди мали один великий недолік. Йдеться про розгляд корупції як своєрідної патології системи управління, правового регулювання та адміністрування певних груп правовідносин. Звертаємо увагу: саме правовідносин! Саме тут, на нашу думку, криється величезна помилка дослідників, яка в кінцевому підсумку завжди призводила до стійкої «поразки» тих, хто намагався реформувати механізми та інструменти управління суспільними відносинами, маючи на меті витіснити з них корупційні акти.

Огляд літератури

Необхідно зазначити, що реформи, які впроваджуються на рівні державних інституцій, їх обсяг і рішучість є вражаючими. Дуже мало країн, у тому числі з числа так званих розвинених, можуть продемонструвати такі швидкі й масштабні зміни законодавства та сфери державного управління, як ті, що відбулися в нашій державі.

Для ілюстрації цього факту слід звернути увагу на те, що в країнах Європи інтенсивна діяльність із запобігання корупції розпочалася не набагато раніше, ніж в Україні, й ті перетворення, що були запроваджені в цих країнах, не були настільки радикальними й кардинальними, як в Україні. А от їх результативність виявилася такою ж, як і у нас. Підтвердження цьому можна знайти, звернувшись до міжнародних актів із запобігання корупції та звітів європейських країн.

Ключові міжнародні нормативні акти з питань запобігання корупції були прийняті на межі 2000 р. Отже, історія активної протидії корупції є порівняно невеликою. Тож вести мову про те, що Україна має значне відставання у сфері антикорупційної діяльності, було б не вірно. Якщо звернутися до «Внутрішнього звіту про антикорупційні заходи в Європі: сфери діяльності, досвід, інструменти» [1], який був підготовлений у 2016 р., можемо побачити, що зафіксовані в ньому проблеми

запобігання корупції є цілком ідентичними до тих, які зазвичай формулюються у вітчизняних звітах. Деякі країни ЄС, зокрема ті, в яких реалізуються програми фінансової допомоги, почали запровадження антикорупційних програм. Тим не менш вони не мають єдиних стандартів. У більшості держав-членів ЄС відсутні обов'язкові загальні стандарти щодо запобігання корупції та боротьби з нею, а також ефективні правила поведінки для політиків і партій. У деяких державах після зміни уряду проводиться заміна великої частини державної служби. Створювана таким чином серед державних службовців залежність від осіб, які приймають рішення, є потенційним шлюзом для корупційних дій.

Так, у доповіді Комісії ЄС по боротьбі з корупцією Раді та Європейському Парламенту від 03.02.2014 р. зазначено, що в деяких державах-членах ЄС відсутній кодекс державних службовців, які з державного сектору переходять до комерційних структур [1, п. 1.7]. Така ситуація спостерігається у більшості держав-членів ЄС. Проте у деяких з них робота державних службовців оплачується порівняно погано за національними стандартами, унаслідок чого чиновники стають більш схильні до корупції. Достатня винагорода та пільги, поряд з професійними та кримінальними санкціями, є важливим фактором у запобіганні хабарництва серед державних службовців. Державні закупівлі є сферою, особливо схильною до корупції в окремих державах-членах ЄС. Так, за даними Комісії ЄС, кількість завершених судових процесів мізерна, кількість обвинувальних вироків – незначна, а стримуючі санкції – незадовільні. Відтак, більшість зазначених недоліків є тотожними до українських реалій. Але слід зазначити, що більшість країн Європи має більш тривалу практику запобігання корупції й значно нижчий індекс сприйняття корупції серед населення. Ці фактори є своєрідною «форою» для нашої країни і не можуть не враховуватися при оцінці докладених зусиль та отриманих результатів.

Разом із тим очевидним є те, що стан корупції в нашій державі майже не змінюється. Вона лише набуває інших форм і способів маскування.

Виникає питання – чому? Чому масштабні інституційні зміни та перетворення не дають ефекту? Чому Україна, запровадивши розгалужену антикорупційну систему, не отримала того, чого можна було очікувати від застосування таких механізмів?

З огляду на восьмирічний досвід антикорупційної діяльності видається можливим зробити певні узагальнення й сформулювати висновки, які можуть бути покладені в основу заходів з корегування стратегічних напрямів і практичного інструментарію.

Матеріали та методи

Мета та завдання даної статті полягають у пошуку перспективних напрямків дослідження корупції з перенесенням акцентів при її розгляді з правової й регулятивної у психологічну площину для ефективної протидії цьому явищу, що надає можливість окреслити шляхи запобігання корупції на основі аналізу причин корупційної поведінки. На нашу думку, основні причини корупційної поведінки (у найбільш широкому розумінні) полягають саме у психіці корупціонера та його оточення. Складність і специфіка досліджуваної проблематики зумовили використання сукупності методологічного інструментарію, зокрема, загальнонаукових і спеціальних методів дослідження, що спираються на діалектичні принципи об'єктивності та послідовності, обґрунтованості та всебічності, логічності й критичності. З огляду на це нами використано загальнонаукові та спеціальні методи наукового пізнання, зокрема порівняльно-правовий, діалектичний, системний та формально-юридичний.

Результати та обговорення

Генеza та напрямки антикорупційної діяльності в Україні

Ми вважаємо, й спробуємо цю тезу обґрунтувати, що зусилля із запобігання корупції мають хибний вектор. Це не означає, що те, що зроблено, є помилкою. Це означає, що все, що зроблено, спрацювало настільки, наскільки воно могло спрацювати в існуючих умовах, а також означає, що наступним повинен стати етап, який має трохи іншу мету й інші засоби її досягнення.

Щоб отримати підґрунтя для визначення необхідності зміни вектора основних зусиль у справі із запобігання корупції необхідно зробити невеличкий ретроспективний огляд антикорупційної діяльності в Україні.

Як зазначається на офіційному порталі Національного агентства з питань запобігання корупції в Україні, Конвенція ООН проти корупції, прийнята 31.10.2003 р., в нашій країні набрала чинності 01.01.2010 р. [2], тобто Україна офіційно взяла на себе зобов'язання виконувати положення Конвенції. Фактично Україна почала виконувати взяті на себе зобов'язання у 2014 р. шляхом прийняття Антикорупційної стратегії на 2014–2017 роки (далі – Стратегія). Відповідно до ст. 5 Конвенції ООН проти корупції кожна держава-учасниця розробляє і здійснює або проводить ефективну скоординовану політику протидії корупції. Ця політика має сприяти участі суспільства й відображати принципи правопорядку, належного управління державними справами й майном, чесності та непідкупності, прозорості й відповідальності.

У Стратегії Україна визначила такі основні заходи щодо запобігання корупції:

- формування скоординованої політики, а саме – встановлення й заохочення ефективних практик для запобігання і протидії корупції, які періодично переглядаються;
- створення органу або органів із запобігання корупції, які формують та імплементують таку політику;
- формування доброчесної публічної служби, що це включає прозорі конкурси, достатнє фінансове забезпечення, фокусування на таких критеріях, як бездоганність роботи, справедливість і здібності;
- етичні стандарти поведінки на державній службі, а саме – заохочення непідкупності, чесності та відповідальності серед держслужбовців, створення визначених стандартів поведінки;
- прозорі державні закупівлі й управління фінансами, а це – публічне поширення інформації про закупівельні процедури, зрозумілі та прозорі критерії участі та відбору, ефективні механізми контролю;
- державну звітність, що дозволяє суспільству отримувати інформацію про механізм прийняття рішень у державі, спрощення адміністративних процедур, публікацію інформації про корупційні ризики в держсекторі;
- незалежність судових органів та органів прокуратури, що передбачає забезпечення незалежності, зміцнення чесності та непідкупності, запобігання корупції в середині органів;
- доброчесність приватного сектору, що виражається у співпраці бізнесу та правоохоронних органів, розробці стандартів доброчесності для бізнесу, запобіганні конфлікту інтересів у випадку колишніх держслужбовців, які приходять у бізнес;
- участь суспільства, а саме – посилення прозорості та залучення громадян у процес прийняття рішень, доступ до інформації, формування атмосфери несприйняття корупції, повага, заохочення та захист свободи пошуку й поширення інформації про корупцію;
- запобігання відмиванню коштів – регулювання та моніторинг банків та небанківських фінансових установ, щоб запобігти відмиванню коштів у всіх формах [2].

Сьогодні більшість із вказаних напрямів на рівні нормативного регулювання та організації державного управління реалізовано: визначено пріоритетні напрями політики та прийнято відповідні нормативні акти на їх виконання; створено систему органів, основним завданням яких є запобігання корупції; запроваджено механізми забезпечення формування доброчесної публічної служби; прийнято кодекси професійної етики для працівників правоохоронних і державних органів; сформовано підґрунтя для участі громадськості у діяльності щодо запобігання

корупції; створено систему конкурсного відбору на посади суддів та правоохоронців, яка покликана забезпечити формування професійного й добросовісного складу цих органів; прийнято нормативні акти, метою яких є запобігання легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом, тощо. Запроваджені заходи дали беззаперечний ефект і призвели до зменшення корупційних проявів у цілій низці сфер публічного й приватного життя. Проте вони суттєво не вплинули на феномен корупції, не змогли сформувати середовище, яке є неприйнятним для існування корупції і, в кінцевому підсумку, «зміцнили» корупційні практики, оскільки вони адаптувалися до змін і тим самим вдосконалили власні механізми захисту від протидії. Інакше кажучи, корупція сформувала імунітет до запобіжної діяльності. Більш того, можна стверджувати (і тут ми звернемося до поняття, на яке в подальшому будемо спиратися), що носії корупційної свідомості перейшли у контрнаступ. Його результати стали дуже важкими: рішенням Конституційного суду України у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України «Про запобігання корупції», Кримінального кодексу України від 27.10.2020 р. № 13-р/2020 (Справа № 1-24/2020(393/20) фактично було скасовано обов'язковість подання декларацій про майновий стан, які адмініструвалися НАЗК, та кримінальну відповідальність за подання неправдивих відомостей щодо майна та майнового стану, а також за умисне неподання декларацій посадовців.

Про недосягнення сподівань, які покладалися на антикорупційний «рух» свідчать також результати роботи спеціальних антикорупційних органів – Національного антикорупційного бюро, Спеціалізованої антикорупційної прокуратури, Вищого антикорупційного суду України. Протягом 2020 р. НАБУ та САП розпочали 792 кримінальних провадження [3]. Водночас до ВАКС надійшло 85 кримінальних проваджень [4]. З тим рівнем корупції, який фіксується в Україні, стає очевидним, що діяльність правоохоронних органів не демонструє значної ефективності. Разом із тим ми розуміємо, що рівень корупції та ефективність діяльності правоохоронних – різні речі. Однак їх кореляція є очевидною й певною мірою повинна відповідати реальному стану речей. Саме тому ми вважаємо, що статистичні дані можуть бути використані як своєрідна ілюстрація можливостей правоохоронної системи у питаннях протидії корупції в існуючих умовах. Ще раз хотілося б підкреслити, що ми не висловлюємося за відступ від правових та організаційних заходів протидії корупції. На нашу думку, не варто переоцінювати можливості правоохоронної системи та управлінські зусилля. Вони здатні зробити рівно стільки, скільки можуть в конкретних умовах.

Отже, можемо констатувати, що та величезна робота зі створення системи запобігання корупції, яка була виконана на цей час, виявила об'єктивні межі правових та адміністративних механізмів впливу на феномен корупції.

Дослідження феномену корупції у вітчизняній правовій науці

Виходячи з ситуації, що склалася в Україні, можна дійти висновку про необхідність перегляду засобів, які спрямовуються на запобігання корупції. Слід зазначити, що підходи до запобіжної діяльності ґрунтуються на міжнародному досвіді та вивченні позитивних світових практик і дотриманні стандартів. Але хочеться звернути увагу на недостатність досліджень феномену корупції у вітчизняній науці. І хоча сьогодні протидія корупції знаходиться у полі постійної уваги фахівців різних галузей, вважаємо, що у вивченні цього явища та механізмів, які його «підтримують», наразі існують значні прогалини. Зокрема, бракує досліджень з психології та соціальної психології корупційної поведінки й її функцій у структурі суспільних відносин.

Вивчення цього аспекту є дуже важливим не лише тому, що він лишився поза увагою науковців, а й з огляду на те, що психологія корупційної поведінки і механізми впливу феномену корупції на психологічний стан осіб є тим тригером, який запускає весь процес корупції. Без його вивчення ми не матимемо можливості побачити феномен корупції в цілісному вигляді й відповідно не зможемо обрати ефективні засоби протидії. Крім того, це важливо ще й тому, що жодне соціальне явище не існує ізольовано, само по собі, його поява викликана певними причинами (іноді ірраціональними й непрямими, але не довільними) й відповідно кожне соціальне явище, особливо негативного характеру, знаходиться і точці напруження соціальної матерії. І якщо брати безпосередньо корупцію, то виходячи з вищесказаного, це може означати, що вона зумовлена певними обставинами і по-своєму є «необхідною» для суспільства. Тому ми повинні брати до уваги психологію корупції й розглядати механізми її впливу на особу і суспільство, ті завдання, які вона «вирішує» в індивідуальному та загально-соціальному вимірах.

В Україні дослідження психології корупційної поведінки та соціально-психологічні ефекти корупції наразі не проводилися. Той невеличкий обсяг доволі інфантильних статей, в яких предметом розгляду були психологічні стани корупціонера, не можна розглядати як ґрунтовні дослідження. У них наведено, як правило, банальні переліки «психологічних станів» осіб, які вчиняють корупційні правопорушення. Ці переліки зазвичай містять вказівки на типові риси характеру особи, притаманні будь-кому, не обов'язково корупціонеру. Констатовані таким

чином факти не мають наукової та пізнавальної цінності й можуть бути з рівним успіхом поширені на психологію особи, яка вчиняє будь-яке правопорушення, де присутня корислива мета. Фактично в таких дослідженнях стверджується, що ніяких психологічних особливостей у корупції немає. Цю тезу підтверджують деякі дослідники (наприклад, О. С. Капінус), які зазначають, що наявність негативних психологічних характеристик, таких як меркантильність, користолюбство, мотивація володіння, домінування матеріальних цінностей тощо, найчастіше приписуваних корупціонерам, як правило, не підтверджується результатами психологічних досліджень. Навпаки, такі результати неоднозначні, що свідчить про внутрішню суперечливість, дисгармонічність їх особистісної структури [5, с. 60].

Ми не погоджуємося з цим і вважаємо, що корупційне правопорушення має певні психологічні особливості, оскільки вони найчастіше знаходяться на межі не-правового (а іноді повністю в правовій площині). Крім того, саме соціальне середовище, де найчастіше вчинюються корупційні порушення, є дуже специфічним. Часто це середовище посадовців (іноді найвищих), правоохоронців, суддів тощо. Отже, це не може не накладати специфічних характеристик на ефекти від корупції, перш за все соціальні та психологічні.

У цьому сенсі цікавою є думка В. С. Март'янова, яку він висловлює у статті «Корупція та суспільно-станова статусна рента в Росії». Автор достатньо відверто зазначає: «Боротьба з корупцією виявляється неправдивим зовнішнім поглядом на реалії природної російської держави, де всупереч модерній політичній риториці корупція є загально-прийнятною й легітимною суспільно-становою статусною рентою. Тому базовою умовою ефективного скорочення корупції є не стільки боротьба з нею, скільки перетворення жорстко стратифікованої держави в громадянське суспільство, а рентних механізмів розподілу ресурсів – в ринкові. Лише в модерному суспільстві звична суспільно-станова статусна рента може перетворитися із соціальної норми на неприйнятну з боку суспільства соціальну патологію корупції, яка вимагає не риторичної, а практичної протидії [6, с. 31] (Тут і далі переклад наш. – М. Р.).

Інакше кажучи, мають змінитися суспільні відносини. Причому не регулятивна їх частина, а традиційна. Традиція зазвичай розуміється як відтворення поведінкових норм на підставі їх існування в минулому. Нерідко ці норми не є ефективними та їх використання ґрунтується на повторенні, яке гарантовано успіхами в минулому. Адже ці дії орієнтовані не на досягнення мети, реалізацію визначеної норми, а на повторення відомого з минулого поведінкового взірця. Як бачимо, в основі традиції лежить ірраціональний фактор, який робить несвідо-

мим поведінковий вибір. Отже, в кінцевому підсумку це психологічний статус, який не пов'язаний з раціональним вибором, з поведінкою, що базується на вольовій діяльності. Людина не обирає, а слідує.

У контексті нашого дослідження це означає, що первісними зусиллями, спрямованими на запобігання корупції, повинні стати не тільки й не стільки управлінські та нормативно-правові зусилля, а насамперед зусилля психологічно можливого ідеологічного спрямування. Необхідно знищувати середу існування корупції, її психологічне та соціальне підґрунтя.

До подібних висновків дійшли й автори ще одного дослідження – А. Л. Журавльов та А. В. Юрєвич. Вони зазначають, що відповідно до теорії корупції як статусної ренти учасники корупційних відносин намагаються знайти оптимальний спосіб реалізації власних інтересів в умовах обмеженості ресурсів, а корупція в цілому являє собою раціональний спосіб оптимізації витрат господарської діяльності. Й далі дослідники формулюють дуже важливе, на нашу думку, положення: «віддаємо належне й тому, що корупція є механізмом «компенсаторної» винагороди держслужбовцям за їх недостатньо оплачувану працю» [7]. На нашу думку, ключовим у цьому пасажі є слово «компенсаторний», оскільки, на наше глибоке переконання, будь-яка патологія, в тому числі й соціальна, завжди мають тісний і сталий зв'язок з механізмами компенсації. Патологічні прояви завжди призводять до компенсації вад у нормальному функціонуванні певної системи. За нашою гіпотезою, корупція є якраз компенсаторним механізмом існуючої соціальної патології. Принаймні для медичних наук це є аксіомою [8, с. 42].

Для того, щоб з'ясувати, що саме компенсує корупція та сформулювати відповідні висновки, необхідно розглянути результати інших психологічних досліджень, які проводилися відносно поведінки осіб, котрі вдаються до корупційних правопорушень. Як було зазначено вище, ми вважаємо інформацію вітчизняних дослідників недостатньою для формулювання певного підсумку. Такі дослідження ґрунтуються на матеріалах кримінальних проваджень, в яких зазвичай є характеристики осіб, що вчинили правопорушення. Такі дані хоча й походять з офіційних джерел, все ж таки страждають на неповноту та непрофесіоналізм, оскільки працівники правоохоронних органів не є психологами й переслідують іншу мету, аніж визначення реальних психологічних механізмів діяльності корупціонера. Тому ми змушені звернутися до інших досліджень.

Так, Кендра Дюпюї та Сірі Несет у роботі «Когнітивна психологія корупції. Пояснення неетичної поведінки на мікрорівні» наголошують на

необхідності додаткових досліджень щодо того, які, яким чином і коли конкретні когнітивні психологічні механізми роблять корупцію більш менш ймовірною з питань психології корупції в цілому, психології соціальної й когнітивної взаємодії, психологічного впливу корупції на окремих осіб, а також тематичних досліджень політичних еліт [9, с. 3]. Зважаючи на те, що дослідження вказаних авторів є монографічним, наведений висновок вказує на складність проблеми з'ясування психологічних механізмів корупційної поведінки. Адже навіть фокусно досліджуючи цю проблему, автори констатували певний брак інформації.

Такий стан речей пов'язаний з тим, що корупція не досліджується як феномен. Відповідно немає й всебічного комплексного підходу до цього соціального явища. Підходу, який дає змогу вивчити корупцію як багатовекторне системне явище, що не має емоційного забарвлення (погане, нейтральне чи позитивне) і фахового дисонансу та маркування (правова характеристика або економічна характеристика тощо). Але для з'ясування його суті бракує саме такого дослідження.

На нашу думку, найбільш наближеними до таких досліджень є праці соціологів, котрі вивчають корупцію як об'єкт, що лежить у соціальній площині. Такий погляд дає перевагу в тому, що корупційна поведінка розглядається у зв'язку з іншими соціальними явищами та процесами. При цьому дослідник виходить за межі понять «шкода», «відповідальність» та «суспільна небезпека», які дуже сильно заважають дослідникам-правникам.

Цікаві спостереження наводить Нільс Кобіс у роботі, присвяченій соціальній психології корупції [10]. Зокрема, він зазначає, що, відповідаючи на питання, чому люди здійснюють корупційні вчинки, дослідники наголошують, що особа послідовно намагається максимально реалізувати свій матеріальний інтерес, зберігаючи при цьому позитивний образ себе самої [11; 12]. При цьому велика кількість досліджень демонструють, що люди можуть вчиняти незначні етичні порушення, зберігаючи при цьому позитивну самооцінку [13; 14] та вважаються результатом поступового процесу трансформації – «слизьким укліном» [15].

Н. Кобіс доходить висновку, що люди починають з незначних корупційних проступків, які вони вважають певними орієнтирами й в подальшому кожного разу вирішують нові етичні дилеми (див.: [16]). Такий процес моральної трансформації, як раціоналізація (див.: [17]), із плином часу етичні порушення все більше включаються в моральне самоусвідомлення (див.: [18]). У кінцевому підсумку корупція стає нормою (див.: [19]). На противагу аргументу про «слизький уклін», метафора «крутого урвища» стверджує, що люди часто не можуть встояти перед несподі-

ваною можливістю – шансом, який може стати «золотою можливістю». Збіг великої й безпосередньої вигоди у поєднанні з винятковим характером такої можливості може відкрити шлях до виправдання корупції. Одноразовий значний корупційний акт може бути простіше раціоналізований, ніж повторюваність неетичних актів (див.: [14]). І навпаки, неодноразові виклики моральному самоусвідомленню можуть виявитися більш психологічно вимогливими, особливо впродовж незначного проміжку часу. Отже, хоча позиція «слизького укліну» широко представлена в наукових колах, існують доволі обґрунтовані аргументи на користь метафори «крутого урвища» [10, с. 96–98].

Якщо узагальнити викладене, можемо зазначити, що особа, яка вдається до корупційного порушення, так чи інакше зіштовхується з моральною дилемою і змушена вирішувати її для себе. Швидкість і частота контакту з мораллю може бути різною, але врешті-решт особа постає перед необхідністю здійснити ревізію самооцінки та самоусвідомлення. Вона повинна інтегрувати корупційний вчинок у власну систему цінностей, доповнюючи її або змінюючи.

Звертаючись до нашої гіпотези про компенсаційну сутність феномену корупції, хотілося б звернути увагу ще на одне спостереження, наведене в роботі [7]. Автори вказали, що соціально-психологічне вивчення мотивів корупційної поведінки висвітлило два провідних мотиви: прагнення матеріальних благ і менш тривіальний – ставлення до корупції як до небезпечної й захоплюючої гри.

Необхідність вирішення морального конфлікту, ревізія системи цінностей та пошук безпеки у грі з моральними та правовими нормами дають підстави стверджувати, що корупцію не можна зводити до «загально-кримінальних» порушень і що значна частина проблеми лежить у психологічній площині. Дійти такого висновку ми можемо з урахуванням такої ознаки, як інтелектуальний рівень середньостатистичного корупціонера. Як свідчать вітчизняні дослідження, рівень освіти корупціонера у 82 % випадків є достатньо високим [5, с. 63]. Вважаємо цю ознаку вирішальною та такою, що значною мірою відображає зміст корупції. Адже якщо освічені люди, які є цілком соціалізованими й іноді успішними, шукають засоби перегляду своїх моральних принципів, причому поєднують цей пошук з адреналіновим вибухом, це може свідчити про спрацювання механізму психологічної компенсації.

Висновки

Переходячи до висновків, слід зазначити, що корупція існувала завжди. Однак її криміналізація та витіснення з позитивних суспільних відносин відбулися з прийняттям перших нормативних актів, спрямованих на

запобігання корупції (1999 р. у Європі та 2003 р. – у світі). З того часу ми спостерігаємо процес поступового наступу на традицію «винагород», яка насправді існувала у багатьох країнах. Ця традиція, як частина культури, була криміналізована й стала небажаною.

Після цієї події можемо спостерігати цікаву тенденцію – швидке та значне розростання масштабів та обсягів корупції. Якщо раніше вона мала «містечковий» характер, то після криміналізації й початку «наступу» сягнула транснаціональних масштабів. Схоже, що такий стан справ може вказувати на своєрідний психологічний резонанс, який виник у зв'язку з «підвищенням ставок». А це дозволяє припустити, що корупція стає на лише азартною психологічною грою для певного прошарку населення, але й свідчить про певні проблеми в суспільстві (і, відповідно, психічних станів особи), наявність яких компенсуються в такий незвичайний спосіб.

Безумовно, це лише гіпотеза, але нам здається, що вона звучить цілком правдоподібно. Корупціонерам стає цікавіше, з'явився азарт, ставки зростають. Такий стан речей вказує на наявність патології суспільного життя, розв'язанням якої стають корупційні правопорушення і навіть корупційний спосіб життя. Ті особи, які опинилися в «епіцентрі» впливу патогенних факторів, знайшли спосіб «звільнитися» від них і психічних станів, викликаних ними, спрямувавши зусилля в корупційну поведінку. Зважаючи на високий рівень латентності корупційної поведінки, видається доволі складним якісне вивчення тих суспільних відносин, які мають найвищий рівень корупційної «зараженості», самих корупційних схем і способів їх реалізації. Аналогічна ситуація спостерігається і з можливістю вивчення психічних станів особи корупціонера, які «вирішуються» шляхом корупційної поведінки.

Крім того, якщо врахувати, що в окремих випадках корупція тягне за собою непряму шкоду, а іноді настання шкоди має відстрочений характер, дійсно можна констатувати наявність своєрідного «ігрового» фактору. Тобто такої поведінки, яка спрямована на те, щоб «збадьорити» корупціонера (відомо, що зазвичай ними є забезпечені люди).

З огляду на викладене вважаємо за можливе сформулювати власну гіпотезу в такому виді: корупція має компенсаторну природу та є своєрідним індикатором стану суспільних відносин (які, в тому числі, породжують відповідні психічні стани) та існуючих в них проблем. Вона вказує на ті сфери життєдіяльності суспільства й окремих його членів, які потребують вивчення, перегляду та корекції (якщо це можливо). Такий підхід дозволяє зрозуміти, що безпосередній запобіжний вплив на корупцію не дасть стійких якісних результатів, оскільки, впливаючи на

корупцію, ми будемо впливати на наслідки. При цьому причини залишатимуться недоторканими. Це, у свою чергу, призведе до трансформації корупційних практик, їх пристосування до запобіжних, адаптації до умов, що змінюються. У кінцевому підсумку матимемо більш стійку «треновану» корупцію. Отже, для успішної протидії корупції необхідне дослідити патогенні фактори й вражені ними суспільні відносини з метою усунення цих факторів, зокрема проаналізувати феномен корупції (як комплексне уявлення про неї) та особливості психічних станів особи, яка вдається до корупційної поведінки.

Список використаних джерел

- [1] Внутрішній звіт про антикорупційні заходи в Європі: сфери діяльності, досвід, інструменти. URL: https://www.eesc.europa.eu/sites/default/files/resources/docs/reportcorruption_ukr.pdf (дата звернення: 17.11.2021).
- [2] Міжнародне антикорупційне законодавство та Конвенція ООН проти корупції: до чого тут Україна? URL: <https://nazk.gov.ua/uk/novyny/mizhnarodne-antukoruptsiyne-zakonodavstvo-ta-konventsija-oon-proty-koruptsiyi-do-chogo-tut-ukrayina/> (дата звернення: 17.11.2021).
- [3] Звіт: друге півріччя 2020 року / Національне антикорупційне бюро України. URL: <https://nabu.gov.ua/report/zvit-druge-pivrichchya-2020-roku> (дата звернення: 17.11.2021).
- [4] Статистичні звіти ВАКС при здійсненні правосуддя. URL: <https://hcac.court.gov.ua/hcac/gromadyanam/reports/> (дата звернення: 17.11.2021).
- [5] Психологічні засади запобігання корупційним правопорушенням в органах державної влади та місцевого самоврядування : навч. посіб. / О. І. Кудерміна, Л. І. Казміренко, В. Г. Андросюк, А. Б. Фодчук. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2019. 168 с.
- [6] Мартьянов В. С. Коррупция и сословно-статусная рента в России. *Актуальные проблемы научного обеспечения государственной политики Российской Федерации в области противодействия коррупции* / отв. ред. В. Н. Руденко. Екатеринбург : ИФиП УрО РАН, 2016. С. 31–48. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/korruptsiya-i-soslovno-statusnaya-renta-v-rossii> (дата звернення: 17.11.2021).
- [7] Журавлев А. Л., Юревич А. В. Психологические факторы коррупции. *Психологическая газета: Мы и Мир*. 2013. № 2 (197). URL: <http://yurpsy.com/files/fakt/172.htm> (дата звернення: 17.11.2021).
- [8] Атаман О. В. Патолофізіологія : в 2 т. Т. 1: Загальна патологія : підручник для студ. вищ. мед. навч. заклад. Вінниця : Нова книга, 2012. 592 с.
- [9] Dupuy K., Neset S. The cognitive psychology of corruption. Micro-level explanations for unethical behaviour. Bergen: U4 Anti-Corruption Resource Centre, Chr. Michelsen Institute. U4. Issue 2018:2. 23 p. URL: <https://www.u4.no/publications/the-cognitive-psychology-of-corruption.pdf> (last accessed: 17.11.2021).
- [10] Köbis, N. C. The Social Psychology of Corruption. PhD-Thesis - Research and graduation internal. Vrije Universiteit Amsterdam, 2018. URL: https://www.researchgate.net/publication/322476552_The_Social_Psychology_of_Corruption (last accessed: 17.11.2021).
- [11] Festinger L., & Carlsmith J. M. Cognitive consequences of forced compliance. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*. 1959. No. 58(2), 203–210. <https://doi.org/10.1037/h0041593>.

- [12] Mazar N., Amir On. The Dishonesty of Honest People: A Theory of Self-Concept Maintenance. *Journal of Marketing Research*. 2008. Volume 45, Issue 6. P. 633–644. <https://doi.org/10.1509/jmkr.45.6.633>.
- [13] Ariely G. Globalisation and the decline of national identity? An exploration across sixty-three countries. *Nations and Nationalism*. 2012. Volume 18, Issue 3. P. 461–482. <https://doi.org/10.1111/j.1469-8129.2011.00532.x>.
- [14] Mazar N., Ariely D. Dishonesty in everyday life and its policy implications. *Journal of Public Policy & Marketing*. 2006. No. 25(1). P. 117–128. <https://doi.org/10.1509/jppm.25.1.117>.
- [15] Darley J. M. The Cognitive and social psychology of the contagious organizational corruption. *Brooklyn Law Review*. 2005. Volume 70, Issue 4. P. 1177–1194. URL: <https://brooklynworks.brooklaw.edu/blr/vol70/iss4/2>. (last accessed: 17.11.2021).
- [16] Gino F., Bazerman M. H. When misconduct goes unnoticed: The acceptability of gradual erosion in others' unethical behavior. *Journal of Experimental Social Psychology*. (2009). No. 45(4). P. 708–719. <https://doi.org/10.1016/j.jesp.2009.03.013>.
- [17] Bandura A. Social cognitive theory of personality. In L. A. Pervin & O. P. John (Eds.). *Handbook of personality: Theory and research*. Guilford Press, 1999. P. 154–196.
- [18] Tenbrunsel A. E., Messick D. M. Ethical Fading: The Role of Self-Deception in Unethical Behavior. *Social Justice Research*. 2004. No. 17(2). P. 223–236. <https://doi.org/10.1023/B:SORE.0000027411.35832.53>.
- [19] Ashforth Blake E., Vikas A. The Normalization of Corruption in Organizations. *Research in Organizational Behavior*. 2003. No. 25(1). P. 1–52. [https://doi.org/10.1016/s0191-3085\(03\)25001-2](https://doi.org/10.1016/s0191-3085(03)25001-2).

References

- [1] EU-Ukraine Civil Society Platform. (2016). «Internal report on anti-corruption measures in Europe: areas of activity, experience, tools». Retrieved from https://www.eesc.europa.eu/sites/default/files/resources/docs/reportcorruption_ukr.pdf.
- [2] International anti-corruption legislation and the UN Convention against Corruption: what is Ukraine for? Retrieved from <https://nazk.gov.ua/uk/novyny/mizhnarodne-antykoruptsiyne-zakonodavstvo-ta-konventsija-on-proty-koruptsiyi-do-chogo-tut-ukrayina/>.
- [3] Report: the second half of 2020. National Anti-Corruption Bureau of Ukraine. Retrieved from <https://nabu.gov.ua/report/zvit-druge-pivrichchya-2020-roku>.
- [4] Statistical reports of the High Anti-Corruption Court in the administration of justice. Retrieved from <https://hcac.court.gov.ua/hcac/gromadyanam/reports/>.
- [5] Kudermina, O.I., Kazmirenko L.I., Androsiuk V.H., & Fodchuk A.B. (2019). *Psychological principles of prevention of corruption offenses in public authorities and local self-government*. Kyiv: National Academy of Internal Affairs.
- [6] Martyanov, V.S. (2016). Corruption and estate-status rent in Russia. *Actual problems of scientific support of the state policy of the Russian Federation in the field of combating corruption*. V.N. Rudenko (Ed.). Yekaterinburg: IFIP UB RAS, 31-48. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/korruptsiya-i-soslovno-statusnaya-renta-v-rossii>.
- [7] Zhuravlev, A.L., & Yurevich, A.V. (2013). Psychological factors of corruption. *Psychological newspaper: We and the World*, 2(197). Retrieved from <http://yurpsy.com/files/fakt/172.htm>.
- [8] Ataman, O.V. (2012). *Pathophysiology: Vol. 1: General pathology*. Vinnytsia: A new book.
- [9] Dupuy, K., & Neset, S. (2018) The cognitive psychology of corruption. Micro-level explanations for unethical behaviour. Bergen: U4 Anti-Corruption Resource Centre, Chr. Michelsen Institute. U4, 2. Retrieved from <https://www.u4.no/publications/the-cognitive-psychology-of-corruption.pdf>.

- [10] Köbis, N.C. (2018). *The Social Psychology of Corruption*. [PhD-Thesis - Research and graduation internal, Vrije Universiteit Amsterdam]. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/322476552_The_Social_Psychology_of_Corruption.
- [11] Festinger, L., & Carlsmith, J.M. (1959). Cognitive consequences of forced compliance. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 58(2), 203-210. <https://doi.org/10.1037/h0041593>.
- [12] Mazar, N., & Amir, O. (2008). The Dishonesty of Honest People: A Theory of Self-Concept Maintenance. *Journal of Marketing Research*, 45(6), 633-644. <https://doi.org/10.1509/jmkr.45.6.633>.
- [13] Ariely, Gal. (2012). Globalisation and the decline of national identity? An exploration across sixty-three countries. *Nations and Nationalism*, 18(3), 461-482. <https://doi.org/10.1111/j.1469-8129.2011.00532.x>.
- [14] Mazar, N., & Ariely D. (2006). Dishonesty in everyday life and its policy implications. *Journal of Public Policy & Marketing*, 25(1), 117-128. <https://doi.org/10.1509/jppm.25.1.117>.
- [15] Darley, J.M. (2005). The Cognitive and social psychology of the contagious organizational corruption. *Brooklyn Law Review*, 70(4), 1177-1194. Retrieved from <https://brooklynworks.brooklaw.edu/blr/vol70/iss4/2>.
- [16] Gino, F., & Bazerman, M.H. (2009). When misconduct goes unnoticed: The acceptability of gradual erosion in others' unethical behavior. *Journal of Experimental Social Psychology*, 45(4), 708-719. <https://doi.org/10.1016/j.jesp.2009.03.013>.
- [17] Bandura, A. (1999). Social cognitive theory of personality. In L.A. Pervin & O.P. John (Eds.). *Handbook of personality: Theory and research* (pp. 154-196). Guilford Press.
- [18] Tenbrunsel, A.E., & Messick, D.M. (2004). Ethical Fading: The Role of Self-Deception in Unethical Behavior. *Social Justice Research*, 17(2), 223-236. <https://doi.org/10.1023/B:SORE.0000027411.35832.53>.
- [19] Ashforth, Blake E., & Vikas, Anand. (2003). The Normalization of Corruption in Organizations. *January Research in Organizational Behavior*, 25(1), 1-52. [https://doi.org/10.1016/s0191-3085\(03\)25001-2](https://doi.org/10.1016/s0191-3085(03)25001-2).

Михайло Васильович Романов

кандидат юридичних наук, доцент

доцент кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

61024, вул. Пушкінська, 77, Харків, Україна

e-mail: rmih@ukr.net

ORCID 0000-0001-8236-5780

Mykhailo V. Romanov

PhD in Law, Assistant Professor

Associate Professor of the Department of Criminology and Criminal Enforcement Law

Yaroslav Mudryi National Law University

61024, 77 Pushkinska Str., Kharkiv, Ukraine

e-mail: rmih@ukr.net

ORCID 0000-0001-8236-5780

Рекомендоване цитування: Романов М. В. Корупція як компенсація патології суспільних відносин. *Теорія і практика правознавства*. 2022. Вип. 1 (21). С. 52-68. <https://doi.org/10.21564/2225-6555.2022.21.260039>

Suggested Citation: Romanov, M.V. (2022). Corruption as Compensation for Pathology of Social Relations. *Theory and Practice of Jurisprudence*, 1(21), 52-68. <https://doi.org/10.21564/2225-6555.2022.21.260039>.

Стаття надійшла / Submitted: 12.04.2022

Прорецензовано / Revised: 16.05.2022

Схвалено до друку / Accepted: 21.06.2022

Опубліковано / Published: 28.06.2022